

POLISEMIYA HODISASINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI VA QIYOSIY TAHLILI (INGLIZ, NEMIS VA O‘ZBEK TILLARI MATERIALARI ASOSIDA)

Ahmadjonov Nurbek Zokirjon o‘g‘li

Farg‘ona davlat universiteti,

Nemis va fransuztillari kafedrası katta o‘qituvchi, PhD

Email: akhmadjonovnurbek@gmail.com

Ibrohimova Ruxshona Abduvohid qizi

Farg‘ona davlat universiteti,

Filologiya va tillarnio‘qitish: ingliz tili yo‘nalishi

3-bosqich talabasi

Email: ruxshonaibroximova@icloud.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20067927>

Annotatsiya: Mazkur maqolada tilshunoslikda muhim o‘rin tutuvchi polisemiya hodisasi ingliz, nemis va o‘zbek tillari misolida tahlil qilinadi. Polisemiya — bir leksemaning bir nechta o‘zaro bog‘liq ma‘nolarga ega bo‘lishi hodisasi bo‘lib, u tilning semantik tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida uch til misolida polisemiya shakllanishi, uning semantik rivojlanish mexanizmlari, metafora va metonimiya asosidagi kengayish jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, tillararo o‘xshashlik va farqlar tahlil qilinib, polisemiya hodisasining universal va milliy xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, semantika, ko‘p ma‘nolilik, ingliz tili, nemis tili, o‘zbek tili, metafora, metonimiya.

Kirish

Til — bu inson tafakkurining eng muhim ifoda vositasi bo‘lib, u doimo rivojlanib boruvchi tizim hisoblanadi. Ushbu tizimning asosiy elementlaridan biri so‘z bo‘lib, so‘zlar vaqt o‘tishi bilan yangi ma‘nolar kasb etadi. Ana shunday hodisalardan biri polisemiya, ya‘ni ko‘p ma‘nolilikdir.

Polisemiya tilshunoslikda keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, turli tillarda uning namoyon bo‘lishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ingliz va nemis tillari german tillar oilasiga mansub bo‘lsa, o‘zbek tili turkiy tillar guruhiga kiradi. Shu sababli ushbu tillarda polisemiya hodisasini qiyosiy o‘rganish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — polisemiya hodisasini uch til misolida tahlil qilish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat.

Polisemiya tilshunoslikning muhim semantik hodisalaridan biri bo‘lib, u bir leksemaning bir nechta o‘zaro bog‘liq ma‘nolarga ega bo‘lishini anglatadi. Ushbu hodisa tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, so‘z ma‘nosining kengayishi, o‘zgarishi va yangi kontekstlarda qo‘llanishi natijasida yuzaga keladi. Polisemiya natijasida til birliklari yanada moslashuvchan va iqtisodiy bo‘lib, kam sonli vositalar orqali ko‘proq ma‘no ifodalash imkonini beradi.

Til taraqqiyoti davomida inson tafakkuri, ijtimoiy hayot, fan va texnika rivoji bilan birga mavjud so‘zlarga yangi ma‘nolar yuklanadi. Shu jihatdan polisemiya tilning dinamik xarakterini aks ettiradi. Bir so‘zning turli ma‘nolari odatda o‘zaro semantik bog‘liqlikni saqlaydi va bu bog‘liqlik asosiy (yadro) ma‘nodan hosila ma‘nolarga o‘tish orqali yuzaga keladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ildiz” so‘zi dastlab o‘simlikning yer osti qismi ma‘nosini bildirgan bo‘lsa, keyinchalik “asos”, “manba” kabi ko‘chma ma‘nolarda ham qo‘llanila boshlagan.

Polisemiya hodisasini to'g'ri tushunish uchun uni omonimiya bilan farqlash muhimdir. Omonimiyada shakli bir xil bo'lgan, lekin ma'nolari o'zaro bog'lanmagan so'zlar mavjud bo'ladi. Polisemiya esa aynan ma'nolar orasidagi ichki aloqadorlik bilan ajralib turadi. Masalan, "yurak" so'zi ham tana a'zosi, ham jasorat markazi sifatida qo'llanganda, bu polisemiya hisoblanadi, chunki bu ma'nolar o'zaro semantik jihatdan yaqin.

Polisemiya shakllanishining asosiy mexanizmlaridan biri metaforadir. Metafora o'xshashlik asosida ma'no ko'chishidir. Inson o'z atrofidagi predmet va hodisalarni tushuntirishda mavjud bilim va tajribasiga tayanadi, natijada bir so'z boshqa bir predmetga nisbatan o'xshashlik asosida qo'llanadi. Masalan, "stolning oyog'i" birikmasida "oyoq" so'zi inson tanasiga oid ma'nosidan tashqari, predmetning pastki tayanch qismi ma'nosida ishlatiladi. Bu yerda shakliy yoki funksional o'xshashlik mavjud.

Metonimiya ham polisemiya rivojida muhim rol o'ynaydi. Bu hodisa predmetlar yoki tushunchalar o'rtasidagi yaqinlik, bog'liqlik asosida yuzaga keladi. Masalan, "kitob o'qimoq" iborasida "kitob" aslida matnni bildiradi, lekin u moddiy predmet nomi orqali ifodalanadi. Shuningdek, "butun zal kuldi" degan gapda "zal" so'zi undagi odamlarni anglatadi. Bu turdagi ma'no kengayishi tilning tabiiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Polisemiya, shuningdek, funksional kengayish orqali ham yuzaga keladi. Ya'ni bir so'z dastlab ma'lum bir sohada qo'llanib, keyinchalik boshqa sohalarga ham ko'chadi. Masalan, texnika rivoji natijasida "tarmoq" so'zi biologiyadagi ma'nosidan tashqari, axborot texnologiyalarida ham keng qo'llanila boshlagan.

Ko'p ma'nolilikning yuzaga kelishida kontekst muhim ahamiyat kasb etadi. So'zning qaysi ma'noda qo'llanayotgani aynan nutq vaziyati orqali aniqlanadi. Shu sababli polisemiya tilni o'rganishda ham, tarjima jarayonida ham muhim muammolardan biri hisoblanadi. Kontekstni noto'g'ri talqin qilish ma'no xatoliklariga olib kelishi mumkin.

Polisemiya hodisasi tilning iqtisodiylik prinsipiga ham xizmat qiladi. Agar har bir yangi tushuncha uchun alohida so'z yaratilsa, til juda murakkablashib ketgan bo'lardi. Ko'p ma'nolilik esa mavjud leksik birliklardan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu hodisa tilning obrazlilik va ifoda boyligini ham oshiradi.

Tilshunoslikda polisemiya sinxron va diaxron jihatdan o'rganiladi. Sinxron yondashuvda so'zning hozirgi paytdagi ma'nolari tizimi tahlil qilinadi, diaxron yondashuvda esa uning tarixiy rivojlanishi o'rganiladi. Bu esa so'z ma'nolarining qanday shakllanganini va qaysi yo'nalishda rivojlanganini aniqlash imkonini beradi.

Ingliz tilida polisemiya hodisasi juda keng rivojlangan bo'lib, u tilning leksik boyligi va funksional moslashuvchanligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ingliz tili tarixiy taraqqiyoti davomida turli tillar — lotin, fransuz, skandinav va boshqa manbalar bilan o'zaro aloqada bo'lganligi sababli uning lug'at tarkibi boyigan va natijada ko'p ma'noli so'zlar soni sezilarli darajada oshgan.

Polisemiya ingliz tilida ko'pincha eng faol qo'llaniladigan, qisqa va sodda tuzilgan so'zlarda uchraydi. Bunday so'zlar turli kontekstlarda turlicha ma'no kasb etadi va aynan kontekst orqali ularning qaysi ma'noda ishlatilgani aniqlanadi. Masalan, "run" fe'li ingliz tilida juda ko'p ma'nolarga ega:

- yugurmoq (to run fast)
- ishlamoq (the machine runs)

- boshqarmoq (to run a company)
- davom etmoq (the road runs along the river)

Bu misol ingliz tilida bitta fe'l turli semantik maydonlarda faol qo'llanishini ko'rsatadi. Ushbu holat tilning iqtisodiylik prinsipini yaqqol namoyon etadi.

Ingliz tilida polisemiya shakllanishining asosiy manbalaridan biri metaforadir. Metafora orqali konkret ma'nodagi so'zlar abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, "head" so'zi dastlab inson tanasining yuqori qismi ma'nosini bildirsa, keyinchalik "rahbar", "asosiy qism", "yetakchi" kabi ma'nolarni ham anglatadigan bo'lgan. Bu yerda funksional va ierarxik o'xshashlik asosida ma'no kengaygan.

Nemis tilida polisemiya hodisasi tilning semantik tizimida muhim o'rin egallaydi va u tilning aniqlik, tizimlilik hamda so'z yasash imkoniyatlari bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Nemis tili o'zining grammatik tartibi va murakkab so'z yasash (kompozitsiya) xususiyati bilan ajralib turadi, bu esa ko'p ma'nolilikni o'ziga xos shaklda namoyon qiladi.

Polisemiya nemis tilida, avvalo, asosiy (to'g'ridan-to'g'ri) ma'nodan ko'chma ma'nolarga o'tish orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda metafora va metonimiya muhim rol o'ynaydi. Biroq ingliz tilidan farqli ravishda, nemis tilida yangi ma'nolar ko'pincha aniqlashtiruvchi qo'shimcha so'zlar yoki kompozit birliklar orqali mustahkamlanadi.

Masalan, "Schloss" so'zini olaylik. Bu so'z quyidagi ma'nolarga ega:

- qal'a (historik bino)
- qulf (eshikni yopuvchi mexanizm)

Bu ikki ma'no tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan bo'lib, ular tashqi ko'rinishda farqli bo'lsa-da, himoya qilish, yopiq tizim kabi umumiy semantik elementlar orqali bog'lanadi. Bu holat polisemiya va omonimiya o'rtasidagi chegaraning ba'zan noaniq bo'lishini ham ko'rsatadi.

O'zbek tilida polisemiya hodisasi tilning eng qadimiy va barqaror semantik xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu hodisa tilning tarixiy rivoji, xalqning turmush tarzi, madaniyati va tafakkuri bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. O'zbek tilida ko'p ma'nolilik nafaqat leksik boylikni oshiradi, balki nutqning obrazlilik va ifodaviyligini ham kuchaytiradi.

Polisemiya o'zbek tilida, odatda, bir so'zning asosiy (denotativ) ma'nosidan kelib chiqib, turli ko'chma (konnotativ) ma'nolar hosil qilishi orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda so'zning semantik yadrosi saqlanib qoladi va yangi ma'nolar shu yadro asosida rivojlanadi. Masalan, "yurak" so'zi:

- tana a'zosi (asosiy ma'no)
- jasorat markazi ("yuragi bor odam")
- his-tuyg'ular markazi ("yuragi ezildi")

Bu ma'nolar o'zaro bog'liq bo'lib, insonning ichki dunyosiga oid umumiy semantik asosga ega.

O'zbek tilida polisemiya shakllanishining eng asosiy manbalaridan biri metaforadir. Metafora orqali predmet va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chadi. Masalan, "tog'ning etagi" birikmasida "etak" so'zi aslida kiyim qismi bo'lsa-da, tashqi o'xshashlik asosida tog'ning pastki qismiga nisbatan qo'llanilgan. Bu holat tilning obrazli tafakkur bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Metonimiya ham o'zbek tilida polisemiya rivojida muhim o'rin tutadi. Bu hodisa yaqinlik yoki bog'liqlik asosida ma'no ko'chishini anglatadi. Masalan, "qozon qaynadi" deyilganda, aslida qozon ichidagi taom nazarda tutiladi. Yoki "butun qishloq yig'ildi" iborasida "qishloq" so'zi undagi odamlarni bildiradi. Bu turdagi ma'no kengayishi nutqni ixcham va ta'sirchan qiladi.

O'zbek tilida polisemiya yana bir muhim jihat — stilistik vosita sifatida ham faol qo'llanadi. Adabiy asarlarda yozuvchilar ko'p ma'noli so'zlardan foydalanib, chuqur mazmun, yashirin ma'no va obrazlilik yaratadilar. Bu esa tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'zbek tilida polisemiya milliy tafakkur va dunyoqarash bilan ham chambarchas bog'liq. Ko'plab ko'chma ma'nolar xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va qadriyatlar asosida shakllangan. Shu sababli ayrim ma'nolar boshqa tillarga to'liq tarjima qilinmasligi yoki ma'no yo'qotishi mumkin.

Ingliz, nemis va o'zbek tillarida polisemiya hodisasini qiyosiy jihatdan o'rganish ushbu semantik jarayonning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Har uchala til turli til oilalariga mansub bo'lishiga qaramay, ularda ko'p ma'nolilikning mavjudligi tilning umumiy rivojlanish qonuniyatlariga bo'ysunishini ko'rsatadi.

Avvalo, uchala tilda ham polisemiya so'zning asosiy ma'nosidan kelib chiqib, ikkilamchi va ko'chma ma'nolarning shakllanishi orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda metafora va metonimiya asosiy mexanizm sifatida xizmat qiladi. Masalan, inson tana a'zolari bilan bog'liq so'zlarning boshqa predmetlarga nisbatan qo'llanishi ingliz tilida ("head", "eye"), nemis tilida ("Kopf", "Auge") va o'zbek tilida ("bosh", "ko'z") umumiy hodisa sifatida kuzatiladi. Bu holat inson tafakkurining umumiylikni aks ettiradi.

Shu bilan birga, tillar o'rtasida sezilarli farqlar ham mavjud. Ingliz tilida polisemiya ko'pincha qisqa va sodda shakldagi so'zlar doirasida rivojlanadi. Bu tilning analitik xususiyati bilan bog'liq bo'lib, grammatik shakllar kam o'zgartirib, sababli bir so'z turli kontekstlarda turli ma'nolarni ifodalay oladi. Masalan, ingliz tilidagi "set", "run", "get" kabi so'zlar o'nlab ma'nolarga ega bo'lib, ularning aniq talqini faqat kontekst orqali belgilanadi.

Nemis tilida esa polisemiya ko'proq tizimli va strukturaviy xarakterga ega. Bu tilning sintetik tabiati va so'z yasash imkoniyatlarining kengligi bilan izohlanadi. Nemis tilida ko'p ma'nolilik ko'pincha kompozit so'zlar orqali aniqlashtiriladi. Ya'ni asosiy so'z o'z ma'nosini saqlagan holda boshqa komponentlar bilan birlashib, yangi yoki aniqroq ma'no hosil qiladi. Shu sababli nemis tilida polisemiya ingliz tiliga nisbatan kamroq "noaniqlik" tug'diradi, chunki qo'shimcha elementlar ma'noni toraytiradi yoki aniqlaydi.

O'zbek tilida esa polisemiya ko'proq obrazlilik va milliy tafakkur bilan bog'liq holda rivojlanadi. Bu til agglutinatив xususiyatga ega bo'lsa-da, ko'p ma'nolilik asosan leksik-semantik vositalar orqali yuzaga keladi. O'zbek tilida metaforik va frazeologik ma'nolar juda boy bo'lib, ular ko'pincha xalqning kundalik hayoti, urf-odatlar va tarixiy tajribasi bilan bog'liq. Masalan, tabiat, mehnat va insoniy munosabatlarga oid tushunchalar asosida yuzaga kelgan ko'chma ma'nolar keng tarqalgan.

Yana bir muhim jihat shundaki, ingliz tilida konversiya (so'z turkumining o'zgarishi) polisemiya rivojida muhim rol o'ynaydi. Nemis va o'zbek tillarida bu hodisa kamroq uchraydi yoki boshqa vositalar orqali ifodalanadi. Nemis tilida prefikslar va qo'shimchalar yordamida ma'no o'zgarishi yuz bersa, o'zbek tilida esa affiksatsiya va kontekst asosiy vosita hisoblanadi.

Qiyosiy tahlil natijalariga ko'ra quyidagi umumlashmalarni keltirish mumkin: birinchidan, polisemiya barcha tillarga xos universal hodisa bo'lib, u inson tafakkurining umumiy qonuniyatlari asosida shakllanadi; ikkinchidan, har bir tilda uning rivojlanish yo'llari va ifodalanish shakllari tilning tipologik xususiyatlariga bog'liq; uchinchidan, polisemiya tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Xulosa

Polisemiya tilning tabiiy va zaruriy hodisalaridan biri bo'lib, u tilning boyligi va moslashuvchanligini ko'rsatadi. Ingliz, nemis va o'zbek tillari misolida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ko'p ma'nolilik barcha tillarga xos bo'lsa-da, uning namoyon bo'lish shakllari turlicha.

Ingliz tilida polisemiya soddalik va keng qo'llanish bilan ajralib tursa, nemis tilida tizimlilik va so'z yasash orqali rivojlanadi. O'zbek tilida esa obrazlilik va milliy tafakkur muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, polisemiya nafaqat lingvistik, balki madaniy hodisa sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010.
2. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2012.
3. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008.
4. Lyons J. Semantics. – Cambridge University Press, 1977.
5. Palmer F.R. Semantics: A New Outline. – Cambridge University Press, 1981.
6. Duden. Die Grammatik. – Mannheim: Dudenverlag, 2009.
7. Saussure F. de. Course in General Linguistics. – McGraw-Hill, 1966.
8. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford, 1962.